

Memòria, història i oblit

Paul Ricoeur*

Reproduïm aquest article de Paul Ricoeur on l'autor duu a terme una de relectura crítica del seu darrer llibre, relectura nascuda d'un canvi del punt de vista: de l'escriptura com a fil conductor de la història conforme a la seva definició lèxica com a historiografia, es passa a la lectura o, des d'una perspectiva més àmplia, de l'elaboració literària del treball històric a la seva recepció, tant si és pública com privada, segons les línies d'una hermenèutica de la recepció.

El títol que dono a aquesta conferència ben segur que recorda la del meu darrer llibre. Tanmateix, el que proposo aquí no és una simple passada per damunt d'aquest volum en tres parts, sinó més aviat una mena de relectura crítica procedent d'un canvi del punt de vista. ¿En quin sentit? El fil conductor del meu llibre és l'*escriptura* de la història conforme a la seva definició lèxica com a historiografia. D'aquí ve l'ordre donat a aquest tema: primerament la memòria en tant que memòria; després, la història en tant que ciència humana, i l'oblit com a dimensió de la condició històrica dels humans com el que som. La memòria, segons aquesta construcció lineal, era considerada simplement com a matriu de la història, mentre que la historiografia desplejava el seu propi recorregut més enllà de la memòria, des del nivell dels testimoniatges escrits conservats en els arxius fins al nivell de les operacions d'explicació; llavors, d'aquí a l'elaboració del document històric com a obra literària. Llavors l'oblit es tractava sobretot com una amenaça per a l'operació central de la memòria, la reminiscència, l'*anamnesis* dels grecs, i per tant com un límit a la pretensió del coneixement històric de proporcionar una ressenya fiable dels esdeveniments passats. Des del punt de vista de l'escriptura de la història, la noció de *passat històric* sembla que és l'última i irreductible referència de tot el treball de la historiografia.

El que proposo avui és desplaçar el punt de vista adoptat de l'escriptura a la lectura o, des d'una perspectiva més àmplia, de l'elaboració literària del treball històric a la seva recepció, tant si és pública com privada, segons les línies d'una hermenèutica de la recepció. Aquest desplaçament em donaria l'oportunitat d'extreure del tractament lineal del qual he parlat, per posar-los a la llum, certs problemes crucials que afec-

ten manifestament la recepció de la història més que no pas de la seva escriptura. Les qüestions en joc afecten la memòria, no tant com a simple matriu de la història, sinó com a *reapropiació* del passat històric per una memòria que la història ha instruït i ben sovint ferit.

Com veurem més endavant, la qüestió del deure de memòria o altres problemes crucials que requereixen una política de la memòria –amnistia contra crims imprescriptibles– es poden col·locar sota el títol de «la reapropiació del passat històric per una memòria instruïda per la història, i sovint ferida per ella».

Si la tractem d'una manera no lineal sinó circular, la memòria pot aparèixer dues vegades durant la nostra anàlisi

Avui em proposo treure les conseqüències més interessants d'aquest desplaçament de punt de vista pel que fa a la relació entre la memòria i la història. Si la tractem d'una manera no lineal sinó circular, la memòria pot aparèixer dues vegades durant la nostra anàlisi: primerament com a matriu de la història

si ens ho mirem des del punt de vista de l'escriptura de la història, i després com a canal de la reapropiació del passat històric tal com ens ho expliquen les ressenyes històriques. Però aquest desplaçament del punt de vista no implica que abandonem la descripció fenomenològica de la memòria en si, sigui quina sigui la seva relació amb la història. No podríem parlar seriosament de la reapropiació del passat històric feta per la memòria si, prèviament, no haguéssim tingut en compte els *enigmes* que carreguen sobre el procés memorial en tant que això.

El primer enigma en joc està en relació amb la idea mateixa de representació del passat com a memòria. Com veiem en Aristòtil, en el seu petit tractat *De la memòria i de la reminiscència*, la memòria és «del passat». Quin sentit es pot donar a aquesta simple preposició *de*? Doncs un record ve a la memòria amb la forma d'una imatge que, espontàniament, es dona com a signe d'alguna cosa diferent, realment absent però que considerem com si hagués existit en el passat. De manera paradoxal, trobem units tres trets: la presència, l'absència i l'anterioritat. Per dir-ho d'una altra manera, la imatge-record és present a la memòria com alguna cosa que ja no hi és però que hi ha estat.

La metàfora té un paper important al llarg del treball d'elucidació d'aquest enigma i ens pot ajudar momentàniament: la de l'empremta, com també la de la marca del segell en el cre; la noció de la traça, també, forma part del mateix conjunt de metàfores útils. Tanmateix, es tracta encara del mateix enigma: l'empremta o la traça, totes dues, hi són plenament presents, però per la seva presència reenvien a l'encuny del segell o a la inscripció inicial de la traça. A més, la noció d'*absència* té diversos significats: pot ser el de la irrealitat d'entitats fictícies, de fantasmes, de somnis, d'utopies. L'absència del passat és quelcom totalment diferent: inclou el sentit de la distància temporal, de l'allunyament, de l'enfonsament en l'absència, marcat en la nostra llengua per temps verbals o adverbis com *abans* o *després*. Aquí és on trobem l'enigma que la memòria deixa com a herència a la història: el passat és present, d'alguna manera, en la imatge com a signe de la seva absència, però una absència que, encara que ja no hi sigui, es considera com si hi hagués estat. Aquest *hagués estat* és el que la memòria s'esforça per retrobar, li reivindica la seva fidelitat. La tesi és que aquest desplaçament de l'escriptura a la recepció i a la reapropiació no desfà aquest enigma.

Confrontada amb un enigma així, a la memòria no li falten recursos. Després de Plató i d'Aristòtil, parlem de la memòria no només des de la perspectiva de presència/absència, sinó també des de la perspectiva de record, de rememoració, el que ells anomenaven *anamnesis*. I quan aquesta recerca desemboca en alguna cosa, parlem de *reconeixement*. Devem a Bergson el fet d'haver portat el *reconeixement* al centre de tota la problemàtica de la memòria. Pel que fa al difícil concepte de la supervivència de les imatges del passat, sigui quina sigui la conjunció feta entre les nocions de *reconeixement* i de *supervivència del passat*, el *reconeixement*, entès com una dada fenomenològica, continua sent una mena de *petit miracle*, com m'agrada dir. Cap altra experiència no dóna fins a aquest punt la certesa de la presència real de l'absència del passat. Encara que ja no hi sigui, el passat és *reconegut* com si hi hagués estat. De ben segur que podem posar en dubte una pretensió així a la veritat, però no tenim res millor que la memòria per assegurar-nos que alguna cosa ha passat realment abans que declarem que ens en recordem. Tal és, alhora, l'enigma i la seva fràgil resolució que la memòria transmet a la història, però que transmet també a la reapropiació del passat històric per la memòria perquè el *reconeixement* continua sent un privilegi de la memòria, del qual la història està desproveïda; però també n'està desproveïda la reapropiació del passat històric per la memòria. La història, en el millor dels casos, pot subministrar construccions que declara que són reconstruccions, però entre aquestes, tan precises i pròximes dels fets com siguin, i el reconeixement, subsisteix un abisme lògic i fenomenològic. A partir d'ara ja podem anticipar les situacions conflictives que resulten de la reivindicació a la fidelitat de la memòria, massa fàcilment assimilada a una rememoració que no acaba davant d'estratègies llargues i complicades de la història.

M'agradaria dir algunes paraules de la història com a epistemologia. No podem passar per alt aquesta etapa en la mesura en què la recepció de la història com a mode d'apropiació del passat per la memòria constitueix el contrapunt de tota l'operació historiogràfica. Amb la possibilitat i la pretensió de reduir la memòria a un simple objecte de la història entre altres fenòmens culturals és quan es diferencien exactament les dues aproximacions. Aquesta reducció és un dels efectes més sorprenents del canvi de papers que creen l'emergència i el desenvolupament de la història com a ciència humana. Podem atribuir la primera fractura potencial entre la història i la memòria al desenvolupament de l'*escriptura* com a mitjà d'inscriure l'*experiència humana* sobre un suport material, diferent del cos: maó, paper, pergamí, paper, disc compacte; per no parlar de les inscripcions que no transcriuen la veu humana: marques, dibuixos, joc de colors en la roba, els jardins, esteles, monuments... Podríem seguir la línia de fractura amb la memòria al llarg d'etapes de la constitució del coneixement històric. Avui, aquest no és el nostre tema, però vull fer una excepció per interès per a certs mètodes crítics els quals la memòria que es reapropia el passat històric *hic et nunc* es pot veure obligada a considerar.

Com a matriu de la història si ens ho mirem des del punt de vista de l'escriptura de la història, i com a canal de la reapropiació del passat històric tal com ens ho expliquen les ressenyes històriques

Jo limitaria aquesta incursió en el treball de la historiografia a tres grans fenòmens. Primerament, el lloc i el paper del testimoniatge en l'etapa de la recerca documental. El testimoniatge és, en cert sentit, una extensió de la memòria, presa en la seva fase narrativa, però no hi ha testimoniatge fins que el relat fet d'un esdeveniment es fa públic: el subjecte, davant d'algu, afirma que ell ha estat *el testimoni* d'alguna cosa que ha tingut lloc; el testimoni diu: «Tant

si em creieu com si no, jo hi era». Algú altre rep el seu testimoniatge, l'escriu i el conserva. El testimoniatge és reforçat per la promesa de testimoniar novament, si cal; això compromet la fiabilitat del testimoni i dona al testimoniatge la importància d'un jurament. La dimensió fiduciària de tota mena de relacions humanes es posa, d'aquesta manera, a la llum: tractats, pactes, contractes i altres interaccions que reposen en la nostra confiança en la paraula de l'altre. Però el testimoniatge és a la vegada el punt feble de l'establiment de la prova documental. Sempre és possible oposar els testimoniatges entre ells, sigui en relació amb els fets exposats, sigui en relació amb la fiabilitat dels testimonis. Una part important de la batalla dels historiadors per a l'establiment de la veritat neix de la confrontació dels testimoniatges, principalment dels escrits; es plantegen diverses qüestions: ¿per què han estat pre-

servats?, ¿per qui?, ¿en benefici de qui? Aquesta situació de conflicte no es pot limitar al camp de la història com a ciència; reapareix en l'àmbit dels conflictes entre contemporanis, en l'esfera de les demandes fortes, de vegades formulades col·lectivament, en favor d'una tradició memorial en detriment d'altres records tradicionals.

Una segona sèrie de característiques relatives a la fase explicativa de l'operació històrica tindrà conseqüències en l'àmbit de la lectura i de la recepció. Això tendeix a la confusió de les explicacions causals i intencionals. Pel que fa a aquesta qüestió, entre els historiadors no hi ha obligacions establertes quant als diversos usos del terme *perquè* en resposta a la pregunta *per què*. Alguns usos de la connexió causal són molt pròxims als que es fan servir en les ciències de la natura: és el cas de la història econòmica, de la demografia, de la lingüística, i fins i tot en el tractament de les configuracions culturals. A la vegada són explicacions fetes des de raons, i les raons d'actuar d'una manera o d'una altra. En aquest últim cas hauríem de poder parlar de comprensió més que no pas d'explicació. A aquesta arquitectura complexa del que anomenem *l'explicació històrica* cal afegir-hi la possibilitat que té l'operació històrica de variar l'escala d'un fenomen, i de passar d'una escala a l'altra pel que fa a les durades temporals: «durada llarga» de Braudel, intervals breus de temps en el gènere de *microhistòria* que practica l'escola italiana. Aquest «joc d'escala» només és un exemple de la confusió de les interpretacions, siguin causals o finals, durant el procés explicatiu. Amb la interpretació, la implicació personal de l'historiador passa a primer pla. Sense sobreestimar els prejudicis, les passions i la parcialitat del compromís de l'historiador, només cal subratllar el paper que aquests elements tenen en la tria del seu subjecte predilecte, del seu camp de recerca, la tria dels arxius que freqüenta, i fins i tot

la tria d'explicacions causals o finals. La interpretació no és una fase diferenciada del conjunt de l'operació històrica; treballa a tots els nivells, des de l'establiment del testimoniatge i dels arxius a l'explicació feta des de la finalitat o la causalitat, de l'esfera de l'economia a la de la cultura.

És amb la història cultural que la pretensió de la història per annexar la memòria a l'esfera de la cultura arriba al seu cim. De la memòria com a matriu de la història hem passat a la memòria com a objecte de la història. Amb el desenvolupament del que s'ha anomenat *la història de les mentalitats* –un terme, però, que avui està més o menys desacreditat–, aquesta inserció de la història entre altres fenòmens culturals que podem anomenar *representacions* és en principi legitimada. Fins i tot pot resultar útil en l'interès de l'autocrítica de la memòria, sobretot en l'àmbit de la memòria col·lectiva. El caràcter selectiu de la memòria, ajudada en això pels relats, implica que els mateixos esdeveniments no són memoritzats de la mateixa manera en períodes diferents. Per exemple, a França, després de 1945, el discurs públic es va concentrar primerament en el que es presentava com a fets de col·laboració o de resistència. És només poc més tard, amb el procés Barbie, que l'especificitat de la cruel desgràcia dels jueus, amb els relats que explicaven sobre la deportació i l'extermini de diversos milions de jueus, va ser reconeguda com un crim diferent de qualsevol altre. Aquí, la frontera entre la memòria objecte d'història i la memòria capacitat efectiva dels individus i de les comunitats –anomenem-les *comunitats històriques*– cau a trossos. El cas dels relats fets per supervivents és exemplar: pertanyen a la història com a fenòmens culturals entre d'altres.

Aquest dilema em porta al tema que he plantejat al principi d'aquesta conferència sota el títol de «la memòria *instruïda* per la història». La memòria és instruïda en el punt d'intersecció entre la història com a treball literari i la lectura com a mitjà de recepció privilegiat, en el sentit d'una hermenèutica de la recepció; és instruïda mitjançant aquests dos processos, el d'escriptura i el de lectura. Passariem de llarg d'aquesta conjunció de base si no tinguéssim en compte l'última etapa de l'operació historiogràfica: la producció d'una literatura que li és pròpia. Naturalment, l'empresa històrica reposa sobre l'escriptura de part en part, com ho confirma el paper que han tingut els testimoniatges escrits dels nostres arxius; fins i tot ens hem atrevit a relacionar el naixement de la història amb el de l'escriptura. Però la història engendra noves menes d'escrits: llibres i articles, assortiments de cartes, d'imatges, de fotos i altres inscripcions. En aquesta fase, la historiografia, en el ple sentit del terme, és quan pot instruir la memòria. Aquesta conjunció de l'escriptura i de la lectura es retroba en l'experiència compartida del relat. Fins i tot la història econòmica o demogràfica descriu canvis, cicles, desenvolupaments que s'expliquen; això implica obligacions narratives per permetre que l'historiador proporcioni una llegibilitat al text i una visibilitat als esdeveniments que narra, en detriment, de vegades, de la complexitat i de l'opacitat del passat històric. A això s'hi afegeix la part més discreta que representen les obligacions retòriques, i alguns n'han pogut exagerar el risc d'acostar la història amb la retòrica més que no pas amb la ciència. Tanmateix, la idea de l'objectivitat històrica mereix

Una part important de la batalla dels historiadors per a l'establiment de la veritat neix de la confrontació dels testimoniatges, principalment dels escrits

ser defensada contra formes de relativisme que privarien la historiografia de la seva ambició principal: la d'oferir una representació fiable del passat. Aquesta afirmació de fiabilitat s'ha de renovar no només contra el tractament retòric del coneixement històric, sinó també contra reivindicacions de principi (*alleged claim*) que neixen i són mantingudes per memòries comunitàries. Sense aquesta ambició veritable (*truth claim*) del saber històric, la història no exerciria el seu paper en la seva confrontació amb la memòria; hi tornaré a insistir més endavant. Evidentment, la història està privada d'aquesta gràcia del reconeixement que dona a la memòria una mena d'il·luminació. Aquesta absència crea el seu malestar, però no la condemna; només podem esperar construccions que siguin dirigides com a reconstruccions segons una lògica de probabilitat, i utilitzar els termes de Carlo Ginsburg sobre el seu model de la veritat històrica.

TRES QÜESTIONS CABDALS

En la primera part de la meua conferència em centraré en tres qüestions cabdals pel que fa al problema de la memòria instruïda per la història: el malentès potencial entre historiadors i defensors de la memòria, la qüestió –tan controvertida– del deure de memòria i, per acabar, els usos i abusos de l'oblit.

La primera qüestió fa referència a les eventuais contradiccions que hi pot haver entre els objectius que persegueix el coneixement històric i els de la memòria, tant si és personal com col·lectiva. La història engloba un horitzó d'esdeveniments passats més ampli que la memòria, l'abast de la qual és més reduït i pot semblar enterrat en el vast camp del temps històric. A més, la història pot introduir comparacions que tendeixen a relativitzar la unitat, el caràcter incomparable de les memòries doloroses. S'hi afegeix la pluralitat de les perspectives que

Es plantegen diverses qüestions: ¿per què han estat preservats?, ¿per qui?, ¿en benefici de qui?

la història obre sobre esdeveniments: econòmica, social, política, cultural. Finalment, aquest esforç de comprensió pot fer la impressió que estem impedits de jutjar, de condemnar. Contràriament al jutge o al ciutadà comú, l'historiador ni tan sols es considera que pot concloure; la seva preocupació és comprendre, explicar, discutir i fer controvèrsia. Totes aquestes raons fan que hi pugui haver un gran malentès entre el coneixement

històric i la memòria. La memòria col·lectiva no està privada de recursos crítics; els treballs escrits dels historiadors no són les seves úniques fonts de representació del passat, i estan en concurrència amb altres tipus d'escriptura: relats de ficció, transposicions al teatre, assaigs, pamflets. Ara bé, també hi ha modes d'expressió no escrita: fotos, quadres i, sobretot, pel·lícules (pensem en *Shoah* de Claude Lanzmann o en *La llista de Schindler* de Spielberg). A més, el tipus de discurs retrospectiu propi de la història entra en concurrència amb els discursos prospectius, els projectes de reforma, les utopies; en resum, els discursos que miren cap al futur. Els historiadors no han d'oblidar que són els ciutadans els que fan realment la història –els historiadors només la diuen; però ells també són ciutadans responsables del que diuen, sobretot des que la seva feina afecta les memòries ferides. La memòria no ha estat només instruïda sinó també ferida per la història.

Aquesta remarca ens porta al segon problema, el del deure de «fer memòria», com se l'anomena; el deure de no oblidar per anticipar la nostra última reflexió. El deure de memòria sovint és una reivindicació feta per les víctimes d'una història criminal; la seva última justificació és aquesta crida a la justícia que devem a les víctimes.

Aquí és on la incomprensió entre els defensors de la memòria i els partidaris del saber històric arriba al seu cim, en la mesura en què l'heterogeneïtat de les intencions és exacerbada. D'una banda, el camp –força breu– de la memòria davant el vast horitzó del coneixement històric; de l'altra, la persistència de les ferides creades per la història. D'una banda, l'ús de la comparació en història; de l'altra, l'afirmació d'unicitat dels patiments endurits per una comunitat particular o tot un poble. Pel que fa als historiadors, només es pot arribar a la dimensió incomparable d'un esdeveniment després d'haver-ne avaluat les semblances i les diferències. Per arbitrar aquestes reivindicacions concurrents, pot ser útil dirigir-se cap a conceptes psicoanalítics: en un assaig titulat *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten* (*Rememoració, repetició i perlaboració*), Freud introdueix la noció d'*erinnerungsarbeit* (treball de rememoració) per caracteritzar la lluita que cal portar contra l'obligació de repetició establerta sota la pressió de les resistències sòlidament instal·lades. Nosaltres en podem conservar i transposar alguna cosa en el camp de la memòria històrica, sobretot si completem la noció de *treball de rememoració* per la de *treball de dol*, presa d'un altre assaig dedicat al dol i a la malenconia. Jo suggereixo que unim la noció de *deure de memòria*, que és una noció moral, amb les de *treball de rememoració* i *treball de dol*, que són nocions purament psicològiques. L'avantatge d'aquesta aproximació és que permet incloure la dimensió crítica del coneixement històric en el si del treball de rememoració i de dol. Però l'última paraula ha de romandre en el concepte moral de *deure de memòria*, que s'adreça, com s'ha dit, a la noció de justícia deguda a les víctimes.

El nostre tercer i últim problema afecta el lloc de l'oblit en el camp que és comú a la memòria i a la història; deriva de l'evocació que s'acaba de fer del deure de memòria: aquest també es pot expressar com un deure que no s'ha d'oblidar. Evidentment, l'oblit és un tema en si mateix. Fa referència a la noció mateixa de *traça* de la qual hem parlat abans, i havíem constatat la multiplicitat de les seves formes: traces cerebrals, empremtes psíquiques, documents escrits dels nostres arxius. El que la noció de *traça* i l'oblit tenen en comú és, abans que res, la noció d'*esborrament*, de *destrucció*. Però aquest procés inevitable d'esborrament no esgota el problema de l'oblit. L'oblit també té un costat actiu lligat al procés de rememoració, aquesta recerca per retrobar els records perduts, que en realitat no s'han esborrat sinó que s'han tornat indisponibles. Aquesta indisponibilitat, en certa mesura, troba la seva explicació en l'àmbit de conflictes inconscients. Pel que fa a això, una de les lliçons precioses de la psicoanàlisi és que oblidem menys del que pensem o del que ens temem. Podem retrobar una experiència traumàtica de la infància amb l'ajuda de processos específics propis del que anomenem *talking cure*. Freud assigna a les resistències sòlidament instal·lades la compulsió de repetir en lloc de rememorar-se. Rememorar-se és una forma de treball; el treball de dol al qual Freud dedica també un assaig important, *Dol i malenconia*, no se n'allunya.

El deure de memòria sovint és una reivindicació feta per les víctimes d'una història criminal

Però aquesta aproximació de les ambigüitats de l'oblit que fa la psicoanàlisi no ens ha d'impedir explorar altres formes d'oblit de les quals haguem de respondre. Comencem per aquesta remarca simple que els records són en certa manera relats i que els relats són necessàriament selectius. Si som incapaços de recordar-nos de tot, encara som més incapaços d'explicar-ho tot. La idea de relat exhaustiu no té cap mena de sentit. Les seves conseqüències pel que fa a la reapropiació del passat històric són enormes. La ideologització de la memòria i tot tipus de manipulacions de la mateixa mena es fan viables gràcies a les possibilitats de variació que ofereix el treball de configuració narrativa dels nostres relats. Les estratègies de l'oblit se sumen directament a aquest treball de configuració: desviació, esquivada, fuga.

Després d'haver parlat de la reapropiació del passat històric, ens cal parlar de la desposseïció dels actors socials del seu poder originari d'explicar-se a si mateixos. És difícil separar la responsabilitat personal dels actors individuals de la de les pressions socials que treballen subterràniament la memòria col·lectiva. Aquesta desposseïció és responsable de la barreja d'abús de memòria i d'abús d'oblit que ens ha portat a parlar massa de memòria aquí i massa d'oblit en altres llocs. És responsabilitat del ciutadà mantenir un equilibri just entre aquests dos excessos.

No vull tancar aquesta sèrie de remarques sobre les astúcies de l'oblit sense mencionar la dimensió jurídica i política d'aquest problema. La pràctica de l'amnistia ve a la memòria. Comença amb el famós decret promulgat a Atenes el 403 aC, segons el qual es prohibeix recordar els crims comesos pels dos partits, crims que s'anomenen *desgràcia*; d'aquí ve el jurament pronunciat pels ciutadans presos un a un: «Jo no recordaré les desgràcies» (*mnesikakein*: el record-contra). Diverses democràcies modernes fan un gran ús d'aquest tipus d'oblit de comanda, per raons honorables que aspiren al manteniment de la pau social. Però encara hi resta un problema filosòfic: la pràctica de l'amnistia, ¿que potser no és nociva per a la veritat i per a la justícia? ¿On és la frontera entre l'amnistia i l'amnèsia? La resposta a aquestes preguntes no es troba en l'àmbit polític, sinó en el més íntim de cada persona, en el seu fur intern. Gràcies al treball de rememoració, completat pel de dol, cadascú de nosaltres té el deure de no oblidar sinó de dir el passat, encara que sigui dolorós, d'una manera calmada, sense enuig.

Voldria concloure la meva conferència amb una frase marcada de poesia que devem a Isak Dinesen i amb la qual Hannah Arendt encapçala el seu capítol dedicat al concepte d'*acció* a *La condició de l'home modern*:

All sorrows can be borne if you put them into a story o tell a story about it.

Totes les penes esdevenen suportables si les posem en un relat o si en fem una història.

*La versió original d'aquesta conferència va ser escrita i pronunciada en anglès per Paul Ricoeur el 8 de març de 2003 a la Central European University de Budapest en el marc d'una conferència internacional titulada «Haunting Memories? History in Europe after Authoritarianism».

Paul Ricoeur

Text escrit a partir de la versió manuscrita i traduït de l'anglès per Catherine Goldenstein.

Publicat originalment a la revista *Esprit*, núm. 323, març-abril de 2006, p. 20-29. Reproduït amb autorització.